

EINES PER A UNA HISTÒRIA MEDIEVAL DE LA CATALUNYA NORD: FRONTERA, ESGLÉSIES, CASTELLS I POBLACIONS

P. ALESSANDRI, G. CASTELLVI, A. CATAFAU, O. PASSARRIUS

La història de les terres de la Catalunya Nord a l'edat mitjana encara s'està escrivint. En l'evolució de l'ocupació del sòl manquen els elements de síntesi; en arqueologia, només hi ha estudis i treballs en curs d'alguns indrets; i els pocs treballs d'història es concreten en certs indrets, èpoques o problemàtiques que han aportat una visió parcial. En conseqüència, un nombre important dels treballs utilitzats en aquest article –com són tesis doctorals, inventaris d'emplaçaments i prospeccions sistemàtiques o excavacions programades per a diversos anys de durada– encara estan en curs. Tot i així, serveixen per oferir una visió general dels nous camins que s'estan obrint. Cap altra conclusió resulta encara prematura.

L'ARQUEOLOGIA EXTENSIVA I LES EXCAVACIONS D'HABITATS RURALS

La forta presència romana al Rosselló, al Vallespir –banyts romans dels Banyts d'Arles (Amélie-les-bains)– i la Cerdanya (Llivia) queda testimoniada per les abundants descobertes arqueològiques. Jérôme Kotarba ha clarificat la qüestió de la transició del món antic a l'alta edat mitjana en el medi rural. Després de les grans explotacions rurals a les planes durant l'època republicana i els primers segles de l'Imperi, a partir del Baix Imperi s'endega una mutació cap a unitats agràries més reduïdes, de vegades reunides en petits agrupaments informals. Sota la influència de la resclosa de l'Aglí, a Caramany de la comarca de Fenolleda, les cases rurals de l'època visigòtica (segle VII) conserven una arquitectura de pedra lligada a la terra, correctament revestides i fonamentades, en un fort contrast amb les construccions de la mateixa època identificades a la plana, que semblen construïdes exclusivament en materials alterables.

Pel que fa a l'època carolíngia, els treballs dirigits per P. Sénac i els que A. Constant va dedicar a l'Albera han demostrat la multiplicació de petits nuclis rurals, del tipus *villares* d'origen de vegades d'aprisiadors, o de *cellae* monàstiques que colonitzen el conjunt dels

piamonts i teixeixen sobre la plana, incloent-hi les zones baixes i litorals, una espessa xarxa de petites unitats de poblament, l'exemple més clar de les quals és el que des de fa poc ens ofereix l'excavació de l'enclavament de Camp del Rei, a Baixàs, dirigida per O. Passarrius.

L'HÀBITAT RURAL CAROLINGI DEL CAMP DEL REI A BAIXÀS

Les excavacions realitzades per salvar el Camp del Rei (Baixàs) ens informen sobre la morfologia d'una explotació rural d'època carolíngia, la primera que es coneix al departament dels Pirineus Orientals.

L'interès d'aquest lloc rau també en el fet que fou ocupat durant un període curt, que no superà les dues o tres generacions, ben datat gràcies a les anàlisis de radiocarboni entre els últims anys del segle IX i la primera meitat del segle X. S'hi ha pogut reconèixer les restes d'una construcció parcialment excavada, amb els murs construïts amb palets i una distribució interna (llar, sitja, forats de columnes...) que indiquen la seva funció d'habitatge. Ben a prop es troba un petit forn domèstic instal·lat en una de les parets d'un gran fossat de fondària considerable i aproximadament 2,5 m de diàmetre. Al voltant es distribueixen unes 40 sitges i fossats

d'emmagatzemament que mostren amb tota probabilitat que ens trobem en el centre d'una explotació agrícola; i també un seguit de fosses excavades que la presència de nivells de sòls rics en restes de l'activitat humana ens fa interpretar com a fonaments de cabanes. Actualment ja està prevista la continuació de l'excavació per a la primavera del 2001. Aquesta actuació hauria de permetre acabar l'excavació de l'edifici d'habitatge i caracteritzar els límits occidentals d'aquesta *villa* de l'època carolíngia.

RUSCINO, ELNA I PERPINYÀ

Ruscino i Illibéris, que esdevindria *Castrum Helenae* i més tard Elna, viuen entre els segles IV i X successives fases de declivi i recuperació, després vindrà l'emergència de Perpinyà, als segles XI i XII, i l'afirmació de centres secundaris a partir dels segles XII i XIII (a la plana, Argelers, Cotlliure, i Tuïr, a les valls i les terres altes, Prades, Ceret, Arles, Vilafranca de Conflent i Puigcerdà). L'arqueologia (A. Pezin) i l'estudi dels textos més antics han mostrat que, a partir dels segles IV-V, Elna va esdevenir la segona capital històrica del Rosselló, en la qual s'instal·len els primers establiments cristians coneguts: monestir, necròpolis paleocristiana, posteriorment, al segle XI, el primer bisbat.

Paral·lelament, el declivi de Ruscino, iniciat al final dels Julio-Claudians, acabava amb la reocupació del lloc a l'època visigòtica, en el qual nombroses troballes de monedes i una abundant ceràmica confirmen el renaixement del centre (P. Alessandri). L'aportació de l'estudi dels descobriments de monedes permet de proposar algunes precisions essencials quant a la reimplantació d'una comunitat sobre l'*oppidum* de Ruscino: el regnat de Wittiza és, de bon tros, el més ben representat per les monedes, i probablement correspon també al començament del període de reocupació de l'antic enclavament de Ruscino. També és remarcable el fet que en dates posteriors no hi hagi cap interrupció en els descobriments de monedes, ni tan sols durant l'efímer domini musulmà i el període de trasbalsos ocasionat pel conflicte bèl·lic entre els exèrcits francs i àrabs. Els àrabs hi van encunyar moneda, i els cristians van estar sotmesos a un impost particular, una capitació, que calia pagar en *dirhems*. A continuació, la presència de monedes carolíngies ratifica l'èxit dels exèrcits francs a partir del final del segle VIII i sobretot al començament del IX. Ja no tenim cap dubte que la reocupació de Ruscino s'estén, sense cap interrupció digne d'esment, durant un lapse de 150 a 200 anys, entre els darrers del segle VII i els primers del VIII, contemporanis dels últims moments de la monarquia visigòtica, i el final del segle IX, en què la influència dels francs

esdevé preponderant. D'altra banda, al començament del segle X els diplomes oferts pels sobirans carolíngis es dirigeixen als comtes del *castrum* o *castellum* de Ruscino: llavors el poder polític s'instal·la al petit turó de Ruscino, que domina la Tet i la via Domitia, autèntica espina dorsal nord-sud de tota la plana. Però a partir del final del segle X, o poc després, els comtes s'instal·len definitivament a l'enclavament de Sant Joan de Perpinyà, la qual cosa provoca la ruïna de Ruscino i l'expansió d'una ciutat que el segle XIII serà la segona de Catalunya, després de Barcelona.

MONESTIRS, CELLAE, ESGLÉSIES RURALS I PARRÒQUIES

Els estudis sobre la Cerdanya (P. Bonnassie-J.P. Illy) i sobre el Rosselló i el Vallespir confirmen que la xarxa d'esglésies ja estava pràcticament instituïda al final del segle X. En la constitució d'aquest dens sembrat d'edificis de culte, la major part modestos, es poden reconèixer diverses dinàmiques: instal·lació d'esglésies rurals per iniciativa dels dirigents religiosos, per prendre possessió, ocupar territoris concedits i inscriure-hi la població: tant el clergat secular, des d'Elna o Urgell (per a la Cerdanya) i les seves catedrals, com els monestirs beneficiaris d'extenses concessions de terres, com Arles, Sant Genís de Fontanes, Sant Andreu, Eixalada-Cuixà, van crear esglésies, durant els segles IX i X, als confins dels seus territoris; i això per dos motius, per deli-

mitar la seva possessió i per revalorar-la. Sembla que la cristianització de les zones rurals, la construcció d'esglésies, el poblament i els artigaments carolíngis van anar de la mà, sobretot a les zones del piemont, i així en el paisatge monumental s'inscriuen les primeres empremtes d'un creixement demogràfic i econòmic continuat: les nombroses esglésies preromàniques. Progressivament, s'institueixen les parròquies: les consagracions d'esglésies testimonien el paper dels fidels i del clergat rural en la construcció dels primers edificis, estructuren la percepció dels drets eclesiàstics (primícies, delme, drets de sepultura), atribueixen unes rendes pròpies al seu rector (donació d'un mas, donació de terres), delimiten, en fi, els territoris parroquials, des del final del segle X, primers elements d'una fragmentació duradora de l'espai. En els segles següents, nombroses commocions modificaran aquesta trama inicial: desaparició de nuclis de població, com a conseqüència de la creació de nous pols els segles XI i XII i de les guerres, crisis demogràfiques i èxode rural els segles XIV i XV. Però el patrimoni arquitectònic que s'ha conservat fins a nosaltres data d'aquesta època.

CIRCUMSCRIPCIONS CASTRALS, PODERS DELS LLINATGES I NOVA ESTRUCTURACIÓ DELS TERRITORIS

Els documents dels segles IX i X només esmenten sis «castells» per prop d'un centenar de *villae* i *villares*. ¿Hem de pensar que en aquella època hi havia poques fortificacions? Certament no, ja que el terme *villa* englobava en alguns casos elements defensius com ara fossats, terraplens de terra o torres. Probablement, alguns d'aquests castells estan relacionats amb centres de poder públic de l'època carolíngia, com podria il·lustrar l'esment, l'any 939, d'un *castrum Vinsanum*, el topònim del qual evoca amb força el setge d'una vegueria. Dos dels altres castells ocupen indrets elevats, una roca o *claustra* (La Roca d'Albera, 854, 883) i una *turris* (Ultrera, prop d'Argelers, 926, 938). Sembla que una de les seves funcions va ser la vigilància i la defensa dels passatges transpirinencs de la mateixa manera que les antigues *clausurae* de l'Antiguitat tardana de Cotlliure o de les Cluses. Els altres castells estan situats a la plana i es designen amb les termes de *palatium* (Palau del Vidre,

L'hàbitat carolíngi de Cap del Rei, a Baixàs. © O. Passarrius.

899, 967; Monnos, prop de Malloles, a Perpinyà, 967), *turris* (La Torre del Bisbe, 938), *castrum* i *castellum* (Castell Rosselló, prop de Perpinyà, 914, 927). És possible que alguns dels castells que només s'esmenten en els segles següents, com els dels comtes de Rosselló a Perpinyà, i el dels bisbes d'Elna (a la Ciutat Alta: El Castell), ja existissin abans. Els esments a vescomtes sense especificar-ne l'indret geogràfic de procedència fan suposar l'existència de castells no identificats; només el topònim *Solarium de Orzone* (976) i posteriorment el d'*Oruc comite* (988) remet a una localització d'un vescomte, Orzo, o Oruc, al Soler, al final de l'època carolíngia. En aquest mateix moment, els poderosos vescomtes del Vallespir, emparentats amb els comtes de Besalú i que controlaven per a aquests un extens territori, des de l'alta vall del Tec fins a Aspres, basteixen el seu nou castell (Castellnou, *Castrum Novum*, 994) prop dels camins de la plana. El trasllat dels centres castrals des de nius d'agüelles inaccessibles fins a posicions de control dels territoris i els habitats es dibuixa també al peu de l'Albera en el segle següent (per exemple, a Montesquieu).

ELS CASTELLS DE L'EDAT MITJANA CENTRAL (SEGLES XI I XII)

Al Rosselló, els segles XI i XII estan marcats pel procés de feudalització. El comte, que ha adquirit una independència de fet respecte del poder central, sembla que posseeix un castell prop de l'església de Sant Joan el Vell de Perpinyà. Sota la dependència dels comtes de Rosselló, els vescomtes de Tatzó (vescomtes de Rosselló), a imatge dels seus sobirans, esdevenen hereditaris. L'indret (Tatzó d'Avall) presenta elements de cortina ben conservats així com la capella castral. D'altres famílies senyoriales poderoses van posseir nombrosos feus; porten el nom de la castellanía dominant: així, els Salses, els Canet, els Montesquiu, els Vernet. D'aquests castells principals semblen haver depès un conjunt de castells «secundaris», destinats a vigilar el territori i les principals vies de comunicació; són castells sobre un monticle, tal com apareixen encara en els nostres dies les torres de l'Alexis a Illa o de Casesnoves. La major part (anomenats *munts de la terra* entre els segles XV i XX) han desaparegut (Perelada i Juhègues, prop de

Torrelles; Toluges). Les excavacions d'un d'aquests monticles (La Mota, a Sant Feliu d'Avall) ha demostrat que aquestes construccions, de les quals hi ha testimoni al Rosselló des del 1140, es van enrunar els segles XIV i XV i foren substituïdes per residències properes però més grans (Tanyeres, prop de Perpinyà: el Castell, a Sant Feliu d'Avall). Alguns castells d'aquesta època es conserven encara en indrets elevats, si més no en part, ja que foren reestructurats o restaurats diverses vegades: La Roca d'Albera, Montesquiu, Castell Rosselló, Sant Hipòlit de la Salanca, Canet, Mas Deu.

ORÍGENS I FORMES DELS POBLES

La quasi totalitat dels pobles que trobem avui existeixen des de l'edat mitjana, i en el decurs dels segles XI i XII van adquirir la seva configuració, sovint duradora: habitat agrupat en nuclis de població atapeïts, a la plana del Rosselló i la Cerdanya, o combinació d'explo-tacions agrícoles, els masos, aïllats o agrupats en «llogarrets» i dependents d'un centre parroquial actiu en els pia-monts i muntanyes de mitjan alçària, estructura més complexa dels habitats organitzats en «veïnats» (d'avall, del mig, de dalt) en els vessants pirinencs. Una bona part de les recerques recents (A. Catafau, O. Passarrius, C. Coupeau, E. Bille, C. Puig) s'han dedicat a esbrinar el procés i les formes de la constitució de l'habitat medieval a la Catalunya nord. Els models que s'han reconegut en aquests estudis no són completament originals, però es modulen i es conjuguen entre si seguint dinàmiques particulars, complexes i variades. L'excavació d'algunes necròpolis de l'època visigòtica (Estagell i més recentment Talteüll) demostra que fins al segle XVIII els llocs destinats a les inhumacions estan allunyats i diferenciats de les zones dedicades a l'habitat, en concordança amb els models reconeguts en altres indrets. A partir del final de l'època carolíngia, assistim a un moviment doble: el cementiri esdevé un espai directament sotmès i contigu a l'església, i aquesta esdevé també un dels pols susceptibles d'atreure algunes cases, d'afavorir la formació d'un petit nucli. El procés de feudalització i les sostraccions (mals usos) i els episodis de violència que l'acompanyen conferiran a aquest conjunt església-cementiri un paper protagonista en la concentra-

ció i la perennització d'un habitat agrupat en nuclis de població atapeïts al Rosselló: efectivament, per intentar protegir les collites en els petits cellers construïts sota la terra consagrada del cementiri, en un marc jurídic i eclesial creat i reforçat pels actes de consagració i sobretot per les assemblees de pau i de treva, els pagesos donaran origen espontàniament a la *sagrera* o *cellera* (nom dominant al Rosselló). Aquestes cases situades en un radi de trenta passos de l'església estan protegides explícitament per la treva de Toluges de 1027. Testimonien l'empenta d'aquest model les seixanta celleres rosselloneses de l'època medieval i la persistència de la seva funció de dipòsit de les collites, sovint testimoniada fins al segle XV, de vegades durant tota l'època moderna i fins i tot el segle XIX: les *celleres* del Rosselló, molt més que les *sagres* de la resta de Catalunya, tanmateix tan nombroses, van continuar actives com a magatzems i refugis en el centre de les poblacions, la qual cosa les ha preservat sovint fins als nostres dies.

La gran difusió d'aquests pobles formats al voltant de les esglésies no va impedir que les terres de la Catalunya nord fossin també «terres de castells»: alguns bells exemples de «pobles castrals», que podrien ser esmentats com a models de l'*incastellament*, un terme tan del gust de Pierre Toubert, ens recorden que uns senyors castellans poderosos van poder reagrupar els homes, remodelar els territoris i provocar la desaparició de nuclis de població anteriors, de vegades de les celleres del voltant de les esglésies. Així, Eus, Corbera del Castell, La Roca d'Albera i Montesquiu mostren que alguns nuclis inicials constituïts al voltant d'esglésies van patir la competència i posteriorment van desaparèixer sota l'efecte d'un reagrupament dels homes que va prendre la forma en aquests casos de «celleres del castell», mitjançant les quals els castellans van imitar, el segle XII, les formes nascudes dels cementiris parroquials en el segle anterior.

DEL NAIXEMENT D'UN POBLE A LA SEVA DESAPARICIÓ: VILARNAU

El poble medieval abandonat de Vilar-nau es troba a l'est de la comuna de Perpinyà, al límit d'una terrassa argilosa que domina la baixa vall de la Tet. Aquest poble, aparegut en el transcurs

Castell i poblat de La Roca: exemple de poblat castral on s'ha reconstruït l'habitat sobre el vessant nord de l'Albera, utilitzant el model de la cellera al voltant del castell. © Jérôme Kotarba.

del segle XI, estava constituït per dos nuclis separats entre si aproximadament 200 metres. El primer nucli, Vilarnau d'Amont, es formà al voltant de l'església parroquial de Sant Cristòfol, mentre que el segon, Vilarnau d'Avall, correspon a un poble agrupat al voltant del castell. A partir de la segona meitat del segle XIV, trobem esmentat un nou castell, a Vilarnau d'Amont, del qual subsisteixen encara els basaments i una part de les muralles, 300 metres més amunt del nucli eclesial, prop del Mas Miraflores.

Vilarnau permet apreciar els dos fenòmens que donen origen a la creació de molts pobles: el reagrupament eclesial i l'incastellament. Les excavacions i les recerques en arxius mostren que en una primera etapa Vilarnau s'estructurà al voltant de l'església abans de desenvolupar-se prop dels dos nuclis castrals, primer al d'Avall, al voltant del castell dels senyors vassalls de la família de Canet, i després al d'amunt, on el castell és una possessió eclesiàstica.

La creació del nucli castral de Vilarnau d'Avall està documentada per textos dels segles XIII, XIV o XV, que hi mostren un habitat estructurat, reagrupat al voltant del *castrum* i enclòs per un fossat important. Les excavacions de Patrice Alessandri han revelat uns elements defensius d'època feudal (muralla, fossat) però també habitatges contemporanis del regne de Mallorca, alguns ben conservats. Aquests habitatges foren abandonats arran d'un incendi que provocà l'esfondrament de les superestructures però que va con-

servar en bon estat objectes de la vida quotidiana.

Al voltant de l'església de Sant Cristòfol subsisteixen un important cementiri i alguns vestigis arrasats d'habitats. Alguns indicis revelen l'especialització d'aquest espai: el cementiri al sud i a l'est de l'església i les zones d'habitatge a l'oest i al nord. Abans de la segona meitat del segle XIII, el cementiri va ser encerclat per un mur considerable, conservat avui parcialment, que simbolitza la separació entre la ciutat dels morts i la dels vius.

El segle XIV s'inicia el declivi d'aquest indret, i al XV, si bé el terme està parcialment ocupat per masos, el poble de Vilarnau sembla completament abandonat, segons tots els indicis, a conseqüència de les crisis demogràfiques (gran epidèmia de pesta l'any 1348 i persistència de fogars endèmics), però també a causa d'una inestabilitat política duradora que impulsà l'èxode rural i l'establiment en ciutats que posseïen franquícies, protegides per muralles importants i més dinàmiques (Perpinyà, Canet).

UNA TERRA FRONTERERA

Finalment, no es podria comprendre el territori de la Catalunya nord sense la fortíssima influència que al llarg de tota la seva història hi ha exercit la seva situació geogràfica particular: terra catalana a l'altra banda de les muntanyes, en situació d'avantguarda o de fortificació avançada. La frontera amb el regne de França, que històricament, culturalment i políticament ha passat per

les Corberes, ha dictat una bona part del destí d'aquestes terres catalanes del nord i li ha imprès la seva marca. Recentment, els treballs de Lucien Bayrou i del seu equip a propòsit de Peyrepertusa han mostrat la importància estratègica i militar, però també per al poblament, dels intercanvis econòmics d'aquesta frontera, que, més que aïllar-les, ha dinamitzat les regions limítrofes. L'exemple de Salses, que C. Coupeau-Passarrius desenvolupa en aquest dossier, ho confirma.

Patrice Alessandri

Universitat de Perpinyà,
Association pour les Fouilles
Archéologiques Nationales

Georges Castellvi

Universitat de Perpinyà

Aymat Catafau

Universitat de Perpinyà

Olivier Passarrius

Universitat de Perpinyà
Association Archéologique
des Pyrénées-Orientales

BIBLIOGRAFIA

- L. BAYROU i altres, *Peyrepertuse*.
- G. CASTELLVI, «Les mottes du Roussillon».
- A. CATAFAU, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon*, Perpinyà: ed. Trabucaire-PUP, 1998.
- A. CATAFAU, C. COUPEAU, O. PASSARRIUS, «Vilarnau, un village médiéval déserté de la plaine du Roussillon. Premières données archéologiques et historiques», *Etudes Roussillonnaises*, num. XV, 1997, pp. 149-167.
- DD. AA., *Catalunya Romànica*, (la zona de la Catalunya nord es tracta als volums IX, XIV, XXV) nombroses col·laboracions dels principals autors i investigadors esmentats en aquestes pàgines i de P. Ponsich, mort l'any 1999.
- C. DENJEAN, *Les juifs de Puigcerdà au Moyen Age*, tesi doctoral en premsa, Perpinyà: ed. Trabucaire.
- O. PASSARRIUS, A. CATAFAU, «L'habitat rural autour de l'an mil. L'exemple de Baixas», *Cahiers de Saint-Michel de Cuxà, Journées Romanes, L'an mil. Fin d'un monde ou renouveau?*, Abbaye Saint-Michel de Cuxà, publicació juliol 2001.
- Ph. SÉNAC (dir.), *Histoire et archéologie des terres catalanes*, Perpinyà: PUP, 1996; (contribucions de M. Zimmermann, S. Caucanas, L. Verdon, P. Alessandri...).